

הרשת החינוכית של „אגודת ישראל” בפולין

— מאת —

יוסף פרידנזון

„אגודת ישראל” הציגה לעצמה מראשית יסודה את החינוך התורני כאחת המטרות הראשיות.

בתקופה ההיסטורית החשובה ביותר שבין שתי מלחמות העולם הצליחה „אגודת ישראל” להקים בארצות מזרח-אירופה, וביחוד בפולין, רשת מאורגנת מקיפה של מוסדות חינוך דתיים לאלפים ולרבבות בנים ובנות מישראל, ועלה בידה לשמור על הטיפוס המסורתי של היהודי התורני ולחזק את היהדות במובנה האמתי וההיסטורי.

בעצם נוצרה התנועה החינוכית של „האגודה” כתריס בפני הורמים החדשים בחינוך היהודי שנתפשטו ברחבי-המדינה ומשכו בחבלי קסמיהם וחדושיהם את המוחות והלבבות של הציבור היהודי. התנועה הציגה לה למטרה לקיים את הישן, כפי שניסחה מנהיגה הדגול ר' יעקב רוזנהיים „להחזיר ליהדות את הנשמה שניטלה ממנה לפני כמאה שנים בעטין של תנועת ההשכלה והריפורמה”.)

בנאום התכנית שלו בוועידת היסוד של „אגודת ישראל” בקאטוביץ (סיוון, 1912) הדגיש ר' יעקב רוזנהיים כי „בראש וראשונה על הסתדרות „אגודת ישראל” לחזק את לימוד התורה וחינוך הדור הצעיר. מצבם המדולדל של הישיבות ובתי הת”ת דורש עזרה תכופה בכל מקום ובכל פינה שאנו פונים מצד זה או מצד אחר”. כוונת המלים „מצד זה או אחר” היתה להדגיש את הקשיים והבעיות של החינוך המסורתי שהיו שונים לפי תנאי המקום והזמן.)

מבחינת היסודות האידיאולוגיים של ה„אגודה” שנקבעו לשם שמירה על הישן לא היה לאורתודוקסיה של אירופה המזרחית תפקיד יותר דחוף מאשר להציל ולקיים את ה„חדר” — המוסד החינוכי עתיק הימים, שעם כל ליקוייו החיצונים שימש מאות בשנים כבית-היוצר לרוח ישראל סבא.

מראשית ימי ההשכלה היה ה„חדר” מטרה להתקפות קשות מחוץ ומפנים, הוא נרדף על ידי שונאי ישראל שבאומות וגם על ידי מתקנים „מבשרי ישועות”

(1) „אהלי יעקב” יעקב רוזנהיים, פראנקפורט א”נ מיינ (ע’ 166).

(2) שם, ע’ 169.

מבית. יהודים חרדים היו מגינים על ה"חדר" בגבורה עקשנית והקיפוהו חומת אהבה ומסירת נפש. רק מעטים בקרב העם הטו אוזן לדברי-ההסתה נגד ה"חדר" ונלכדו בחבלי-המליצות של מתנגדיו, שהקימו בתי-ספר מודרניים ו"חדרים מתוקנים" (שהחסידיים היו מכנים אותם בשם "מסוכנים").

הרבנים ורוב החרדים ידעו, כי המשטמה ל"חדר" מכוונת לא רק אל חסרונות החיצוניים שלו, אלא לרוח החדר בכלל, לשיטת החינות ליהדות שלימה של תורה ומצות. המלחמה נמשכה בדרכים שונות כמאה שנה בערך וה"חדר" החזיק מעמד. רק בשנות מלחמת העולם הראשונה נתערערו יסודותיו מפני כמה סיבות.

עם כיבוש פולין ע"י צבא הקיסרות הגרמנית נשתנה המצב תכלית שינוי. החיים הצבוריים התחילו להתפתח ולפרוח ונפתחו בתי-ספר ומוסדות חינוך חדשים שהתחרו ב"חדר" תחרות עצומה. ברחוב היהודי קמו אגודות ומפלגות שדגלו באידיאלים שונים, שברובם התנגדו ל"ישן" ול"חדר" בכלל. העיתונים החדשים שהופיעו השתתפו בתעמולה לחינוך מודרני, והדחיפה להשכלה חיצונית גדלה לרגלי האפשריות הכלכליות החדשות שנפתחו ליהודי פולין בימי הכיבוש.

ההתערורות בחיים הציבוריים היהודיים הביאה בכנפיה תסיסה גם בחוגי האורתודוקסיה. "אגודת ישראל", שנוסדה בימים ההם בפולין, הבינה כי נגד ההתקפה על החדר באמצעות מנגנון-תעמולה חדש יש לנקוט באמצעי-הגנה חדשים. החורים שנתפשו לרעיון ההשכלה המבטיחה "תכלית" לילדיהם שוב לא נרתעו מפני האיסורים והחרמות אף לא היתה בהם "אמונת חכמים" כבשנים הקודמות, ואי אפשר היה כמו בימי השלטון הצארי, לשחד את פקידי הממשלה שכפו על הקהל את בית-הספר הכללי ודרשו להנהיג בחדרים לימודי-חול. בשעה שאידיאלים מושכים ומלכבים היו פועלים בצורה מאורגנת, אי-אפשר היה לה לתורה שתידחק לקרן-זווית או לעבוד ב"מחותרת".

קבוצות של עסקנים חרדים צעירים התחילו בפעולת הסברה להציל את ה"חדר הישן" על ידי תיקונים טכניים ופדגוגיים חדשים לפי דרישת השעה ועל ידי הנהגת לימודי חול באופן שלא יזיק לאידיאל החינוכי של החדר המיוסד על התורה והמסורה. הרמת קרנו האירגונית והפדגוגית של ה"חדר" בפיקוח מחנכים חרדים תבטיח שישתמר בו הרוח הדתי ההיסטורי — בחינת יין ישן בכלים חדשים.

החדר האגודתי הראשון.

לאור הרעיון הזה נוסד בשנת תרע"ו החדר האגודתי הראשון בשם "יסודי התורה". חדר זה היה לדוגמה ולמופת לחדרים ומוסדות-חינוך שנוסדו אח"כ ע"י "אגודת ישראל" כמעט בכל הערים והעיירות שבמדינת פולין.

בהקמת "יסודי-התורה" מלאו תפקיד חשוב שני נציגים של "אגודת ישראל" מגרמניה: הרב מקלן ד"ר עמנואל קרלבאך והרב מאונסבאך ד"ר פנחס כהן, שבאו

לפולין כיועצים לצבא הכיבוש הגרמני. הרבנים האלה אירגנו את „אגודת ישראל“ בפולין והשתדלו אצל השלטונות הצבאיים לטובת היהדות החרדית שבמדינה.

גזירת לימודי-החול ב„חדרים“ עוררה מתחילה דאגה עמוקה בחוגי החרדים, שראו בה סכנה של השלטת התרבות הגרמנית. תנועת ההשכלה וההתבוללות, שעריסותיהן עמדו בארץ אשכנז, הרימו ראש ועוררו בהלה בחוגי האורתודוקסיה היהדות בפולין, אולם בהשתדלות הרבנים מגרמניה נמצא פתרון חוקי לשאלה החמורה, שהגיח את דעת החרדים.

הד"ר קארלבאך והד"ר כהן, תלמידי-חכמים ויראי שמים ובעלי השכלה גבוהה, הבינו היטב, כי שאלת החינוך הדתי בפולין לא תופתר על ידי חיקוי לשיטת החינוך של „תורה עם דרך ארץ“ בנוסח גרמניה. הם ידעו כי בלי מרכיבי-התורה הגדולים שבאירופה המזרחית צפויה סכנה גם ליהדות החרדית אפילו בגרמניה גופה — ולפיכך לא עשו דבר על דעת עצמם והשתדלו להבטיח את קיומו של ה„חדר“ בתנאים החדשים בעצה אחת עם גדולי הרבנים בפולין.

דבר זה מוכח מאגרתו של האדמו"ר מגור, הרבי ר' אברהם מרדכי אלטר זצ"ל³) שהיה המנהיג המפורסם רבי-ההשפעה ביהדות פולין החסידית. המכתב הוא תשובה לשאלה ששגר הרב ד"ר קארלבאך אל האדמו"ר מגור, בענין תכנית הלימודים בשביל ה„חדר“ מן הטיפוס החדש.

לשון האגרת:

„ברכה וכטוב לכבוד ידידי היקר הרב החכם השלם, דורש טוב לעמו, דר' מנתם קארלבאך שליט"א.

אחדרשה"ט, יקרת מכתבו הגיעני ואשיב מפני הכבוד כי בעיני נכון החלטת הרבנים שלמודי קודש יהי עכ"פ שש שעות ליום ביום וכל המרבה משובח כלשון חכמים ז"ל „ספא לו כתורא“. וכן למודי חול לא יהי יותר משתי שעות ביום ושיהי' באמצע. ושאלה הרביעית, כמדומה, שהלמוד (גם בלמודי החול) יהי' בלשון המדוברת וכעין שמצינו, שלא שינו את לשונם, ובלמודי החול צריך שיהי' גם למוד שפת המדינה. אשאר ידיו בלונ"ח ושלום ידידנו היקר הר"פ כהן שליט"א

נאום אברהם מרדכי אלטר

הרב דר' פנחס כהן כותב בענין זה בזכרונותיו: ⁽¹⁾

„תודות להבנה ולהנהגה הפדגוגית של ד"ר קארלבאך, הושג הדבר, שה„חדר“ הוכר רשמית על ידי השלטונות הגרמניים ואחריהם גם על ידי

(3) אוסף מכתבים מאת האדמו"ר מגור, וארשה תרצ"ו.

(4) „אגודים אלמאנאך“, הוצאת „בית יעקב“ תרצ"ו — ע' 27.

השלטונות הפולניים, וקיומו הובטח לעתיד. ראוי גם כן לציין את ראייתם הרחוקה של מנהיגי היהדות החרדית בפולין, כשהחליטו, לאחר שקלא וטריא, להנהיג ב"חדרים" את לימודי החול. אחר כך הוברר, שלימודי הקודש לא נפגעו מזה כלל.

ה"חדר" החדש, שהיה נתון להשגחה ציבורית לא נבדל במאומה מן ה"חדר" של הטיפוס הישן. מטרתו היתה המטרת ה"חדר" הפרטי שנמצא בעבר ברשותו של מלמד פלוני-אלמוני והמטרה היתה: לחנך יהודים לומדי-תורה ויראי-שמים.

מבחינה חיצונית וחברתית נשתנה ה"חדר" החדש מקודמו שינוי ניכר. ניטלו ממנו הליקויים, שלא היה בידי המלמדים ב"חדרים" הפרטים לסלקם. ה"חדר" חדל מהיות רשות-היחיד לכל מלמדי-תינוקות. לא נפתחו "חדרים" צרים ואפלים ללא שמש ואויר צח. לא דחקו עוד על ספסלי-לימודים אחד תלמידים בני גיל שונה וכשרונות שונים.

בידינו לא נשתמרה תכנית החדר הצבורי הראשון "יסודי התורה" בוארשה, שלפי מתכונתו נוסדו חדרים על יד הסניפים של "אגודת האורתודוכסים" (5) בכמה ערים ועיירות בפולין, אולם בגליון אחד של "הדרך" (6) אנו מוצאים תקנות יסודיות החדר החדש:

אלו הן המידות שהתוותה לה ה"אגודה" בצעדה לייסד החדרים "יסודי התורה":
 (א) החדר הוא קנין העם הישראלי ועתידו תלוי בו. לכן על ה"אגודה" לפקח ולהשגיח עליו ולקבל את ההנהגה בידה.

(ב) מלמד יכול להיות יהודי חרד מי שיש לו הסגולות הפדגוגיות.
 (ג) התלמידים נחלקים לפי ידיעתם בלמודים וכשרונותיהם למחלקות הראויות להם. התלמידים נבחרים לעתים ידועות ותוצאת הבחינה נרשמת בספר.
 (ד) בראש כל "חדר" עומד מנהל-מומחה, היודע פרק בתורת החנוך ועליו לפקח על התלמידים בענייני ההקשבה וההנהגה; על המלמדים שימלאו את תפקידם בשלמות, ועל הלמודים להתאימם למחלקה, — ועד פדגוגי שיוסד ע"י חברי האגודה יעמוד בקשר עם המנהל.

(ה) הדירות של ה"חדר" צריכות להיות נאות ומתאימות לדרישות הפדגוגיות וההיגיוניות.

(ו) מלבד לימוד הגמרא ופוסקים אשר היה ויהיה הלימוד העיקרי והראשי ב"חדר", יש לשים לב גם ללימודים: תנ"ך, דינים, מוסר ודרך-ארץ, שעיקר היהדות תלוי בהם.

(ז) לתכנית-הלמודים יש להוסיף את לימודי השפות המתהלכות במדינה, ובכלל — כל הדברים הנחוצים והמכשירים את האדם למלחמת החיים והקיום.

(5) "אגודת האורתודוכסים" ו"שלומי אמוני ישראל" היה שם "אגודת ישראל" בשנים הראשונות ליסודה בפולין.

(6) ירחון ה"אגודת ישראל", ציריך, אדר-ניסן, תר"פ.

(ח) להמציא למורים משכורתם במדה שיוכלו להקדיש את כל כוחותיהם וכשרונותיהם לתעודתם הקדושה.
(ט) לשאוף להעלות את ה"חדר" למדרגה גבוהה; לשכללו וליפותו, למען יקויים בנו, וכל בניך למודי ד'".

מחברו של מאמר זה ב"הדרך", שחתם בשם "עוזיאל" (כנראה כינויו הספרותי של ר' אברהם מרדכי רוגובי, אחד מראשי עסקני החינוך האגודאי ועורך העתון היומי "טאג-בלאט") מעיר, שלא הוציא עיקרים אלה מתוך החלטה או כרוז של ועידת "אגודת ישראל" אלא לקחם מן החיים.
בעל המאמר מספר לנו גם על מיסדי הרשת החינוכית החדשה:

"בראש החדרים האלה עומדים צעירים חרדים — בני תורה המסורים בלב ונפש להרמת קרן היהדות. "בטלנים" יושבי-אוהל אלה, אשר כל עולמם הי' ד' אמות של הלכה, בלי תעודת-בגרות, הראו כי מסוגלים הם לחנך דור תורני חדש. מבית-המדדש ומן ה"שטיבל" יצאו הרבה צעירים בעלי כשרונות אירגוניים ופדגוגיים".

חובת הלימוד והחדרים בפולין העצמאית

כארבעה חדשים לתקומת פולין העצמאית נקבע החוק המחייב השכלה אלמנטרית כללית. חוק זה שהעמיד מחדש את ה"חדר" לפני כמה בעיות-קיום קשות ומורכבות עורר חרדה ודאגה בצבור האורתודוכסי שבמדינה.

הביקור בבתי הספר הפולניים, שבהם בלו הילדים רוב שעות היום בלימודי-חול — לא די שהיה עלול להביא את ילדי-ישראל לביטול-תורה, אלא שהעמידם בסכנה של התנכרות יהודית בעטיים של מחנכים נוצרים או יהודים מתבוללים.

לא ייפלא איפוא, אם שאלה בווערת זו הוצגה ראשונה על סדר-היום בכל האסיפות של "אגודת ישראל" והיא שהיתה גם השאלה הראשונה בכל פעולותיהן של הקבוצות המקומיות החדשות של "אגודת ישראל", הסניפים, שהתחילו מתארגנים בערים ובעיירות של הריפובליקה הפולנית החדשה. ייתכן, כי אותה סכנה שנושקה לחינוך החרדי היהודי השפיעה כמסייעת בדרך ארוגונה של "אגודת ישראל". יהודים חרדים שההתארגנות הפוליטית — על כל שאונה והמונה — גראתה כורה להם והיתה למורת רוחם, נוכחו פתאום לדעת, כי על כף-המאזניים תלויים ענינים שאין להכריעם אלא במאמץ מאורגן ומשותף מצד כל ציבור החרדים.

עוד לפני תקומת הריפובליקה הפולנית החלו חוגי "אגודת ישראל" דואגים לגורלה של היהדות החרדית במדינת פולין העומדת להיווסד. בתזכיר — שנשלח ל"מועצה הזמנית של ממשלת פולין" — הובעו רגשי הנאמנות לפולין העצמאית והמדינה נתבעה להבטיח לתושביה היהודים שמירת אורח-חיים לפי התורה והמסורה.

(ד) ראה ד"ר הלל זיידמאן: "דאס אידישע רעליגיעזע שול-וועזן אין די ראמען פון דער פוילישער געזעצעבונג", הוצאת "חורב", ווארשה, תרצ"ז.

ערובה זו ניתנה באיגרת רשמית, מ־20 בפברואר, 1917, וגם נקבעה במסגרת החוקה הפולנית הראשונה, מיום ה־19 במארס, 1921, בנוסח זה:

„האזרחים הפולניים, המשתייכים למיעוטים דתיים או לשוניים, יש להם הזכות עם שאר האזרחים, להקים ולנהל מוסדות־חינוך ובתי־ספר משלהם, וכן יש להם הזכות להשתמש לרצונם בלשונותיהם ולקיים את דיני דתם.”

גם לפי החוזה להגנת המיעוטים תהיה המדינה חייבת לכלכל את בתי־לספר של המיעוטים הלאומיים.

כך היה הדבר להלכה, אך למעשה אנוסים היו היהודים להאבק על כל זכות, על קלה כעל חמורה, והיו נתקלים דרך אגב בפירושי־חוקים הסותרים זה את זה. מאז ייסודה של המדינה הפולנית נתקלה היהדות הדתית במגמה הגלויה לאחד את כל המערכות של בתי־הספר לרשת ממלכתית אחת, ולהקיף את כל הנוער כולו במסגרת חינוכית אחת.

כנגד הגזירה של חוק לימודי־החובה, התחילה „אגודת ישראל” פועלת בשני כיוונים: ראשית ניגשה לקביעת יסודות משפטיים ברורים ומסודרים, כדי לאפשר ל־גאליזאציה של ה„חדרים” ובתי הת”ת על אף תכניות לימודי־החול המקוצרות שלהם; שנית, התחילה משתדלת להשיג את הכרתה הרשמית של המדינה, שתלמידי המוסדות האלה ייתשבו כממלאים את חוק לימודי־החובה הכללי.

לשני התפקידים הנ”ל הקדישה „אגודת ישראל” את מיטב מרצה וכוחותיה, ושתי הפעולות כאחת — יצירת הבסיס המשפטי ל־גאליזאציה של מוסדות־החינוך החרדית, וקבלת הלגאליזאציה עצמה — הוכתרו בהצלחה.

„אגודת ישראל” החלה מייסדת בערים ובעיירות בתי ת”ת ציבוריים, לפי דוגמת „חדר” — „יסודי התורה” בווארשה. באדר תרפ”ב הוקמו עשרות מוסדות כאלה על כל פני רחבי פולין. האגודה לא הסתפקה בקבלת אישורם הרשמי של השלטונות, אלא עוררה והפעילה את ההכרה הציבורית הכללית בקרב היהודים החרדים בפולין והעמידה אותם על בעיית החינוך הדתי של הנוער.

באותה שנה נתכנסה בווארשה הועידה הארצית השניה של „אגודת ישראל”, שבה תפסה בעיית החינוך רוב זמן הדיונים. בוועידה הוחלט בין השאר להקים מרכז לחינוך, „שינהל את כל ענייני החינוך לפי הוראת „מועצת גדולי התורה”. אצל כל קבוצה מקומית של האגודה תיווסד ועדת חינוך שתטפל בכל ענייני החינוך במקום ותודיע על כל הנעשה למרכז החינוך.”

בוועידה זו היתה עדיין בעית הליגליזציה של ה„חדרים” חמורה למדי, שכן אנו מוצאים ב„פרטי־כל” של הועידה החלטה:

„הלשכה המרכזית מחוייבת להשתמש בכל האמצעים הדרושים, להביא את הממשלה לידי הכרה ב„חדרים” של מרכז החינוך בתור בתי־ספר עממים, וילדי

ה"חדרים" האלה יהיו פטורים מלבקר בבתי-הספר הממשלתיים. ההשגחה על לימודי קודש תוצא מידי הדירקטוריון לבתי-ספר הכללים למסרה לידי יהודים. יש להשתדל שהספרים ללימודי-חול לא יכילו תוכן המתנגד לתנו ולרגשותינו." (1)

בה בוועידה אושרה "הצהרה על דבר החדר" המביעה את ה"אני מאמין" של התנועה, — ראוי למסרה כאן, בלשונה:

"הוועידה מצהירה ש"החדר" הוא עריסת היהדות, הוא מגדל את ילדינו להיות לאנשים יראי-ד'. החדר הוא היסוד שעליו נשען קיום היהדות מאז. בה"חדר" נוטעים בלבו הרך של התינוק אהבת ד' לתורתו הקדושה ויראת הרוממות לתלמידי חכמים ולגדולינו. ב"חדר" מתחנך הילד לקיום מצוות תורתנו ומסורתנו, עד שנעשה לו לטבע שני.

"בחדר גלום סוד הקיום של אומתנו, ותורתנו. היהודים שלא בקרו ב"חדרים" אומרים שעול הוא להיות יהודי, אבל אנו, שגודלנו ב"החדר", מצהירים שעונג רוחני הוא להיות יהודי דתי. החדר מגדל לפתח את היהודי באופן שיוקל לו לעבור על כל התלאות, שהוא פוגש בדרך החיים, ולהשאר יהודי אמתי ומקורי. היהדות החרדית שואבת מים חיים מן ה"חדר", ובלי ה"חדר" צופי' לה סכנה".

ההכרה הרשמית של ה"חדרים" הושגה בשנת 1922 ב"סיים" (בית הנבחרים) ובסינאט הפולני במאמצים מרובים והשתדלות ממושכות מצד הנציגים היהודים הרב אברהם צבי פרלמוטר מוורשה, הרב משה אליהו הלפרין מלודז, הרב אהרן לווינ מריישה, ר' אשר מנדלסון ור' ליבל מינצברג, ראשי הקהילה בלודז.

על ידם סייעו בהכנת החומר הדרוש עסקני החינוך של האגודה ר' משולם קאמינער, ר' אלכסנדר זושא פרידמן, ר' א. ב. אקרמאן, ר' אברהם זקן פעלדפעבל ועוד עסקנים.

המיניסטוריון לדתות ולחינוך הוציא הוראה מיוחדת לקוראטורים של בתי-הספר המאשרת ה"חדרים", שקבעו בתכניתם 10 שעות של לימודי-חול בכיתות הנמוכות ו-12 שעות בכיתות הגבוהות והתלמידים המבקרים בבתי-ספר אלה יוצאים ידי חובתם כלפי חוק המדינה. ההוראה לא נגעה כלל בלימודי-הקודש והניחה את תכנית לימודי-הקודש בידי מנהלי ה"חדרים".

הנה כי כן נפתרה בעיה חמורה ומכאיבה של היהדות החרדית. ה"חדר" רכש לו בסיס של קיום חוקי, ודבר זה חל על כל החדרים, שמילאו את התכנית המינימאלית של הממשלה. "אגודת ישראל" — לא זו בלבד שדאגה ל"חדרים" שהיו נתונים להשגחתה הארגונית, אלא שהשתדלה להבטיח את הבסיס המשפטי לכל בתי הספר, בתי "תלמוד-תורה" ואף ה"חדרים" הפרטיים.

תכנית מוסדות החינוך של "אגודת ישראל"

יסודו של מרכז החינוך של "אגודת ישראל" והליגאליזציה של ה"חדרים" פתחו אפשרויות רחבות בשדה החינוך. מרכז החינוך עודד את הציבור לייסד "חדרים" חדשים בערי השדה ובעיירות. משנסדה "קרן התורה" בכנסיה הגדולה, בשנת 1923, החלה האגודה לתת ל"חדרים" אף עזרה חמרית. היא הקימה חבר מפקחים ועסקני חינוך, שהיו חוזרים במדינת פולין, לארכה ורחבה, ועוזרים לעסקנים המקומיים בפעולות החינוך — הן מבחינה מעשית והן מבחינה פדגוגית. לעתים קרובות היה מרכז החינוך גאלץ — להשתדל אצל הממשלה במקרים שפקידים מקומיים, שונאי ישראל, היו גורמים קשיים שונים ומעכבים את אישור ה"חדרים".

תכנית לימודי הקודש ב"חדרים" של האגודה לא נבדלה מזו של ה"חדר" הישן. מטרת הלימוד היתה: להקנות לתלמיד במידה מרובה ידיעת התורה "להעמידו על רגליו" בלימוד התורה ולהכשירו ללמוד ב"שיבה". מבחינה דידיאקטית — לא חלו אלא שינויים חלקיים בשיטה של ה"חדר" הישן, ורק במקום שהיה נראה כנחוק. בדרך כלל התייחסו מנהיגי החינוך של ה"אגודה" ביראת הכבוד כלפי שיטת החינוך המסורתית, שדרשה ל"מלא כרסו" של התלמיד בש"ס. למדו חומש ותנ"ך במידה מספקת, ובעיקר — גמרא מתוך ההנחה, כי יהודי היודע ללמוד דף גמרא יבין כל "ספר", ולימוד הגמרא עם הפירושים מחדד ומכשיר אותו בכל מקצועות היהדות.

עיקרי החינוך ב"חדרים" היו המצוות המעשיות וההתנהגות המסורתית, אף הלבוש המסורתי של היהודי הפולני. הכובע, ה"קפוטייה" הארוכה, וה"פיאות" — היה בבתי הספר של האגודה בפולין הקונגרסיות ובגאליציה, ענין נכבד שאין לוותר עליו. זה חל על המלמדים והתלמידים כאחד. מנהיגי החינוך האגודאי ראו בתלבושת המיוחדת חלק בלתי-נפרד מאורח-החיים היהודי, וגם תריס בפני היצר הרע של החיקוי וההת-בוללות. ולא הנה זה חזיון נדיר בפולין: נערים בלבוש מסורתי עטורי פיאות ואבותיהם לבושים אירופית.

בעית לימודי החול נפתרה ב"חדרים", לפי הרוח והניסוח שבמכתבו הידוע של הרבי מגור אל ד"ר מנחם קארלבאך: לתת לתלמיד רק את הנחוץ ביותר בידיעות חול, כדי שלא יהיו עליו למשא ויוכל להתמסר, בכל לבו ונפשו לעיקר — ללימודי הקודש.

הסבה ליחסה של האורתודוקסיה המאורגנת לשאלה זו ניתן במאמרו של יהודה ליב גירשט (מחשובי המחנכים והסופרים האגודאים בפולין) "על תכליתו של החינוך היהודי":

... "היקף הידיעות, בלימודי קודש ובלמודי חול, שמוסד חינוך יהודי-חרדי מגיש לתלמידיו — צריך שיהיה מוכן ערוך מראש בסדר עקבי ובהתאמה גמורה למטרה העיקרית של החינוך היהודי — תורה ומצוות".

„לפיכך אנו חייבים להזהר לא מעט שלא להיות להוט, לאין קץ ותכלית, אחרי „השכלה“ „ומדע“ כמטרה בפני עצמה, — ולא כאמצעי לרומם ולהעלות את האדם מבחינה דתית ומוסרית. המשכילים בני הדור הקודם, שהיו אנטי-דתיים והשתדלו בכל כוחותיהם ללבות בלב היהודי את התשוקה העזה ל„השכלה בת השמים“, הרחיקו — בגאווה ובשחצנותם את האדם היהודי מן השמים ואף הורידוהו מטה-מטה, לתוך הביצה המשכילית-עכווימית. יש לשמור על השלמות והגדלות של הנשמה היהודית, ולא להמירה בהשכלה מדומה, העושה את האדם „מלומד וחכם“ מבחוץ וריק ונבוב מבפנים.“

ברוח זו צומצמה וקוצרה הרבה תכנית לימודי-החול בחדרים, שהיתה חובה בבתי הספר הכלליים. „דאגו לכך — מסביר הד׳ר ה. זידמן — שיקוצרו, או שיסולקו לגמרי כל אותם המקצועות, שאין להם חשיבות מרובה בשבילנו וש אפשר לפסוח עליהם, כגון: ציור, זמרה, התעמלות וכדו'. לפיכך לא נכללו בלימודי-החול אלא מקצועות אלה: שפת המדינה, השבון, דברי-הימים, גיאוגרפיה ויסודות מדעי-הטבע.“

בלימודי-חול היו עוסקים שתי שעות ביום בלבד, והם נקבעו כעיקרון באמצע היום כרצונו של הרבי מגור. עיקרון זה — לא יקשה להסבירו: על הנער להתחיל בלימוד התורה, ככתוב: „ראשית חכמה יראה ה׳“, ולסימו בדברי-תורה.

התחילו בשעה 8 בבוקר. משעה 12 עד 2 למדו לימודי-חול. משעה 2 עד 4 הפסקת הצהרים. ומשעה 4 עד 6 חזרו ולמדו לימודי קודש. בכמה חדרים, בפרט בכיתות הגבוהות, שהיו מלמדים בהם גפ״ת, למדו עד 7 בערב.

לימודי החול גרמו דאגה וצער לעסקני החינוך של „אגודת ישראל“, משום שקשה היה מאוד למצוא מורים ללימודים האלה שיהיו יראים ושלמים ובעל כרחם השתמשו במורים הרחוקים מן ה„חדר“ בהשקפתם ובהנהגתם.

הכרה זו עוררה התמרמרות בחוגי האורתודוכסיה שבאה לידי ביטוי לעתים קרובות בעתונות שלה, כך מתאונן י. ל. גירשט במאמרו: „עלינו להשתחרר מכפילות משונה זו השוררת במוסדותינו, שבניגוד למורי לימודי-הקודש — המורים לימודי-חול הם אפיקורסים גמורים במחשבה ובמעשה.“

אבל שאלה זו של „דו-פרצופין“ בחבר המורים לא נפתרה לעולם. בכמה בתי-ספר נתקבלו למקצועות הכלליים מורים נוצרים תחת מורים יהודים „חפשיים“ או מתבוללים. הטעם והנימוק של העסקנים היה, כי המורה היהודי השונא או מזלזל בדת גורם נזק לעיצוב דמותו הרוחנית של הילד. הילד היהודי המקבל חינוך דתי לא יוכל לכבד מירה יהודי הלועג לדת. ואם קשה לילד להבחין בין יהודי מאמין לאפי-קורס ידע להבדיל בין יהודי לנכרי — ולפיכך מוטב למנות ללימודי-החול מורים נוצרים, אולם האנטישמיות שגברה ונתפשטה בפולין גרמה לכך, שהחוגים החרדיים יעלימו עין במקצת מאותה השפעה בלתי-רצויה של המורים היהודים החפשיים. המורים היהודים ללימודי-חול נתקבלו בתנאי שלא יחרגו מן המסגרת של ההוראה המעשית, ושיניחו את תפקידי החינוך בידי המורים ללימודי-קודש.

התכנית האינטנסיבית של לימודי-קודש והנסון הפדגוגי שנצטבר אצל עסקני החינוך החרדי היו במשך הזמן כתריס בפני כל השפעה הזרה לרוח היהדות. ומספר רב של תלמידי ה"חדרים" נכנסו אחר כך ל"שיבות ול"שטיבלאך" של חסידים ונתארגנו בקבוצות מלוכדות של הנוער החרדי.

המאבק נגד בית הספר החילוני.

"אגודת ישראל" הקדישה חלק מעבודתה החינוכית להסברת פעולותיה החינוכיות בשני פנים: צד חיובי, תעמולה נמרצת בכתב ובעל-פה לטובת החינוך האגודאי, וצד שלילי שהתבטא בהבלטת התכונות השליליות של בית הספר הפולני הכללי ובתי ספר החילונאים היהודיים — כגון "ציש"א" ו"תרבות".

בראשית תקומתה של פולין העצמאית נשקפה ל"חדר" סכנה איומה מצד בית הספר העממי הפולני הכללי, ומצד בתי הספר החילוניים המודרניים — בעברית ובאיריש. בית הספר הפולני הכללי נהנה מחסותה של המדינה ונתמך על ידי השלטונות. לסייע בית-הספר החילוני עמדה העתונות היהודית, ומנגנון-תעמולה חדש ועצום. האירגן של היהדות החרדית בפולין עוד היה אז רפה מאוד, ורוב הקהילות היו נתונות בידי המפלגות היהודיות הבלתי-חרדיות, שתמכו בבתי-הספר החילוניים.

בית הספר העממי הפולני וכן בתי הספר החילוניים בעברית ואיריש היו לכוח-מושך לא רק ליהודי-סתרם, אלא גם לכמה וכמה הורים מבין החרדים, אשר שמירת הדת היתה להם רק ענין של "מצוות אנשים מלומדה". התפתחות התעשייה והמסחר, שהיו מקורות פרנסה של יהודי פולין, עוררה בלבם תקווה לחיים חדשים. מתוך כך גדלה בעיניהם חשיבות ההשכלה הכללית. בתי-הספר החילוניים היהודיים נתנו את כל אלה בשפע, אף הבטיחו חינוך יהודי ולימודי קודש. אמהות שאפו להקנות לבניהן לשון פולנית נאה (המדובר הוא בתקופה שלפני תנועת "בית יעקב") ובעטיין התחילו כמה מן היהודים החרדים לשלוח את בניהם לבתי הספר הפולנים הכלליים בבוקר, ואחרי הצהרים ל"חדר", או ששלחום לבתי ספר יהודיים חילוניים. השלטונות לא נגעו לרעה ב"חדר", אך הוא הועמד בצל ובסכנה על ידי עצם קיומן של מערכות-החינוך הכלליות והחילוניות.

למסע התעמולה נגד בתי הספר הכלליים החילוניים גייסה "אגודת ישראל" את כל כוחותיה, את עסקניה ועתונותה, את נואמיה ומדריכיה, שהיו טובים בימים ההם בערי פולין ועירוותיה, ומייסדים סניפים ל"אגודה". מלבד זאת הוציאה "אגודת ישראל" כמה חוברות-תעמולה, שבהן הסבירה בדברים נלהבים את ערכו ההיסטורי של ה"חדר" ואת יתרונו על שאר בתי-הספר, שסכנות כפירה ומינות אורבות לפתחם.

בגליון-החינוך של "בית יעקב ושורנאל" אנו מוצאים, בין המאמרים, כמה וכמה סיסמאות חריפות ומתקיפות באותיות גדולות. מסע תעמולה זה לא פסק כל ימות קיומה של "אגודת ישראל" בפולין.

בחוברת אחת, שהוציא בשנת תר"ץ בוארשה על ידי "מרכז החינוך של אגודת

ישראל", כיצד יחנך יהודי את בנו" (ווי אזוי דארף א איד דערציען זיין קינד) מובלטת בחריפות עמדת היהדות החרדית המאורגנת, כלפי מוסדות החינוך החילוניים:

«לשאלה, כיצד יחנך יהודי את בנו, אין אלא תשובה אחת: אם הוא רוצה שבנו יישאר יהודי שלם ואדם שלם; שלא ינותק מן השורש היהודי ושלא ילך בדרכים הזרות לעם ישראל — עליו להתרחק מכל בתי-ספר של «תרבות» ו«ציש"א», שהם קיני כפירה וטמיעה רוחנית; עליו לשלוח את בנו ל«חדרים» הציבוריים («יסודי התורה», «ת"ת, חדר כללי, וכיו"ב) המתנהלים לפי רוחה ותכניתה של «אגודת ישראל». ואת בתו — לבתי הספר הדתיים היחידים לבנות — «בית יעקב».

בעל החוברת מקדיש את רוב דבריו לסכנה הצפויה מבתי ספר של «תרבות», הגדולה מזו של מערכת ציש"א. ניכר שה«תרבות» היתה התחרות קשה מזו של ציש"א, משום שהאחרונה לא הסתירה מעולם את אופיה החילוני המוחלט. לפי דברי החוברת:

«ביה"ס «תרבות» הוא בעצם בית-ספר אפיקורסי. בו מנסים לפרש את הנסים של הבורא כתופעות-טבע רגילות... בעיני המורים של «תרבות» — אין דברי הנביאים הקדושים נחשבים אלא כדברי פוליטיקה ודברי פיוט. בדרך כלל מגלים מורי «תרבות» יחס שלילי לכל קדשי היהדות. רובם מחללי שבת ואוכלי טריפות... תרבות כמעט כולם הם בתי-ספר של תערובות; נערים ונערות לומדים יחד וחוקי הצניעות נפגעים. בתי-ספר «תרבות» הם הרבה יותר מסוכנים לנו משאר בתי-ספר, דווקא משום שמלמדים בהם תנ"ך; ובכמה מהם מלמדים גמרא 40 דקות ביום. בזה הם מסנוורים את עיני היהודים הפשוטים, ויש להם האפשרות לפטם את הילדים בדעות של אפיקורסות».

ואחר שמחבר החוברת כורך ביחד את כל בתי-הספר החפשיים, הוא מגיע במסקנתו לצד השווה שביניהם:

«בית הספר «תרבות» זורע טמיעה בעברית; בית הספר ציש"א — באידיש; ובית הספר הפולני — בפולנית, והתוצאה היא עגומה, עגומה מאד»...

במסע התעמולה למען ה«חדרים», נתמכה «אגודת ישראל» על ידי אגודת הרבנים בפולין. אף על פי שמוסד זה היה על-מפלגתי ומספר מחבריו השתייכו ל«מזרחי».

עבודת ההסברה למען ה«חדרים» ונגד בתי הספר החילוניים הגדילה והרחיבה רשת החינוך של אגודת-ישראל ושל מוסדות החינוך המסורתיים הקרובים לה ברוחם. אם לא עלה בידי «אגודת-ישראל» לכנס את כל ילדי ישראל בפולין ל«חדרים», הצליחה להחזיק את רוב ילדי ישראל בחדרים ובמוסדות-החינוך הדתיים.

פכנות חרישות אורבות ל«חדר»

בשנת 1931 הועמד שוב קיומו של ה«חדר» בסכנה חמורה. ממשלת פולין זממה התנגשות חדשה בחיי ה«חדרים», שבאה כנראה בהשפעתם של מתבוללים יהודיים.

הוכנה הצעת חוק שיחייב כל מלמד לתעודת השכלה. מזימה זו זעזעה את רוב החרדים בפולין. לחדר נשקפה פשוט סכנת אבדון. אף אחד מאלפי המלמדים החרדים לא היה יכול לקבל תעודה כזאת. רק מעטים מן המלמדים האלה ביקרו פעם בבית ספר פולני. גזירה זו איימה להכרית פת-לחם מפי אלפי מלמדים, ונוסף לזה לא היתה היהדות החרדית יכולה למלא מקומם במלמדים חדשים בעלי תעודות.

«אגודת-ישראל» ניגשה מיד לפעולת הצלה, אך ההשתדלות הראשונה לא נשאה כל פרי. היה מי שהוכיח לשלטונות הפולניים, כי «החרדים» הם מרכז ל«מורדי-אור» והמלמדים אנשים חשוכים. מנוי וגמור היה אתם ל«תקן» את ה«חרדים» ולהעמיד בראשם מלמדים «בני-תרבות». כל ההשתדלויות היו לשווא, ורק ברגע האחרון בטלה הגזירה. בוארשה נקהלו רבנים גדולי התורה (ובראשם ה«חפץ-חיים» מראדין זצ"ל). הועידה שלחה משלחת אל המיניסטרים, אל מיניסטרי הפנים יוועפסקי ואל מיניסטרי החינוך צערווינסקי, ללא תוצאות חיוביות. על כן הוחלט לשלוח משלחת חדשה וה«חפץ-חיים» בראשה אל ראש הממשלה בארטל.

ה«חפץ חיים» כבר היה אז זקן מופלג, וההליכה היתה קשה עליו. הנסיעה לוארשה היתה קשורה בסכנת נפש ממש, ונאסרה עליו — לפי פקודת הרופאים. אבל הגאון הישישי לא נשמע להם ויצא לוארשה. מן המכונית עד פתח הארמון של ראש-הממשלה נישא הגאון הישישי על כסא, וזה עשה כנראה רושם עז על ראש הממשלה.

ביקורו של הצדיק הישישי אצל ראש-הממשלה הפולני היה לשיחת היום בפי כל. העתונים צילמו את המאורע. בנוגע לעצם השיחה שבין ה«חפץ חיים» ובין ראש-הממשלה בארטל התהלכו שמועות שונות. עדי ראייה מסרו כי ה«חפץ חיים» לא ביקש, אלא תבע. הוא התאמץ לדבר בקול רם באידיש והשמיע באזני ראש-הממשלה דברי כבושין והזכיר לו את הזמנים, שבהם היו ילדי הפולנים נאלצים ללמוד את שפת אמם בהחבא בחדרי-חדרים, מפחד הו'נדרמים של הצאָר... ראש-הממשלה, שהיה שומע גרמנית הקשיב בתשומת-לב, אך המתורגמן היה נתון במבוכה, וכשניסה לחפש מלים מתאימות לרכך אי-אלו מדבריו של הגאון הישישי, הקדימו ראש-הממשלה באמרו, כי «ניכר שדברי ה«חפץ חיים» יוצאים מן הלב ואין צורך אף במתורגמן»...

הגזירה על המלמדים בטלה, והחוק שחייב את המלמדים לתעודת-השכלה, נשתנה לחוק המחייב לתעודת-נאמנות אזרחית. לא היה קשה למלמד להשיג תעודה כזו, והובטח שוב קיומו של ה«חדר».

בשנת 1932 נתרגשה ובאה צרה חדשה על ה«חרדים» בפולין. הממשלה הוציאה חוק חדש, שנטל מן ה«חרדים» את הבסיס המשפטי. שוב התחילו עסקני החינוך החרדי בהשתדלויות ובפעולות שנמשכו כשנתיים, והוכתרו לבסוף בהצלחה, בעיקר ובזכות המאמצים של מרכז «חורב». בשנת 1934 חלו שינויים חלקיים בתכנית הלימודים של בתי-הספר החרדיים, ולאחר השתדלויות ממושכות מצד חברי הפרלמנט הפולני, הרב אהרן לעווין, ר' לייב מינצבערג ור' אשר מנדלזון ניתנה לתעודות ה«חרדים» זכות שווה לתעודות בתי-הספר הפולניים שבמדינה. לתעודה שכזו נוסף

ערך מיוחד, כי במקרים רבים תבעו שלטונות המדינה תעודת השכלה אלמנטרית מבעלי מסחר גדולים.

מתחילה לא ניתנה זכות זו אלא ל"חדרים", שהיו מסוגפים למרכז החינוך האגודאי "חורב". אולם, במרוצת הזמן, הצליחו חברי ה"אגודה" בפרלמנט הפולני להרחיבה גם על "חדרים" אחרים, ציבוריים ופרטיים. ההישגים האלה חזקו שוב את מעמד ה"חדר".

מרכז החינוך האגודאי "חורב" ופעולותיו

בשנת תרפ"ט נתכנסה בווארשה הועידה הארצית השלישית של "אגודת ישראל". מרכז החינוך ועסקניו באו לוועידה זו ביבול רב של מעשים והישגים, אף על פי כן לא נשמע מפיהם קול נצחון. העסקנים תבעו מעשים מרובים בשדה החינוך: ארגון יותר מלוכד, וקשרים אמיצים יותר בין המוסדות ומרכז החינוך, עזרה פדגוגית למורים ול"חדרים" הזקוקים לה.

תביעות אלה המריצו לייסוד מרכז החינוך האגודאי בשם "חורב", בהנהגת ר' אלכסנדר זושא פרידמן, שהמשיך בעבודתו של מרכז החינוך, שפעל עד כה. מוסד זה ליכד את ה"חדרים" לחטיבה אחת; ייצוגם לפני מיניסטריון החינוך ובמקרים של שטנה מצד הפקידות המקומית האנטישמית — חש לעזרתם. "חורב" טיפל בקבלת תמיכות מקהילות ומעיירות, תמך בכספים שהיה מקבל מאת "קרן התורה", ה"ג'וינט" ושאר מקורות; קיים לשכת עבודה למלמדים וסייע ביסוד חדרים חדשים.

מלבד החדרים הנ"ל המאושרים ע"י המדינה, היו קשורים במרכז "חורב" כמה וכמה "חדרים", שלא הורו בהם אלא לימודי קודש בלבד. מטרת "חורב" היתה להפוך גם את אלה למוסדות מוכרים עם תכנית של לימודי-חול. אבל מטרה זו לא ניתנה למימוש במספר עיירות מדולדלות, ולכן אולץ להסתפק ב"חדרים", שאין לומדים בהם אלא בשעות של אחר-הצהרים. התלמידים היו מוכרחים לבקר לפני הצהרים בבתי הספר הפולני הכללי. בכמה מקומות הצליחו עסקני החינוך לבוא לידי הסכם עם השלטונות, שתלמידי ה"חדרים" יוכלו לרכוש את הלימודים הכלליים בבתי-הספר הפולני אחר הצהרים, ותנתן להם האפשרות ללמוד ב"חדר" הבוקר.

"אגודת ישראל" השיגה לבסוף אישור חוקי מאת פקידות החינוך הפולני גם לחדרים האלה.

ב"אלמנך" של מערכת בתי-הספר בפולין נמסר, כי ה"חדרים" בלא לימודי-חול היו במספר 150, התלמידים — 17.000 והמלמדים — 500. תקציבם היה 71.000 זהובים פולנים, ואילו ההכנסה היתה 50.000 זהוב בלבד.

משאת-נפשה של "אגודת ישראל" היתה שילדי ישראל יקבלו את חינוכם המלא בבתי-ספר דתיים. אף-על-פי-כן לא הסיחה דעתה מילדי-ישראל הלומדים בבתי-ספר הכלליים שבמדינה. ה"אגודה" השתדלה לשחרר את הילדים בשבתות

ובימים טובים לא מחובת הכתיבה בלבד אלא מן הלימודים בכלל. השתדלות זו הצליחה להוציא מטעם מיניסטריאון החינוך והדתית פקודה מיוחדת, המכירה בזכותם של ילדי ישראל לשמור שבתות וימים טובים, אך לא היה זה קל לבצע פקודה זו בחיים. במקומות שונים ולעתים קרובות התנגדו הפקידים לרצון התלמידים והיה הכרח להגן על זכותם. השתדלויות אלה נשאו פרי, ופקודה מיוחדת שהוצאה מטעם מיניסטריאון החינוך והדתות הכירה בזכותם של ילדי ישראל לשמור את השבת.

הישג גדול יכלה „אגודת ישראל“ לזקוף על חשבונה בשחררה את מוסדותיה מחובת החופש. לפי החוק היו כל בתי הספר שבמדינה מחויבים להפסיק פעולותיהם לחדשיים וחצי בימות הקיץ. בשים אל לב שלתלמידי ה„חדרים“ ישנם שבועות חופש „בין הזמנים“ פעמיים בשנה, פסח והימים הנוראים — ביקשה „אגודת ישראל“ לקצר את חופשת הקיץ ב„חדרים“ ולהקדיש את הימים ללימודי קודש.

גם לתביעה זו נענו השלטונות הפולנים, לאחר השתדלות רבה מצד ראשי האגודה, וגם בנידון זה נחוצה היתה פעולת ההגנה במקרים שפקידי החינוך המקומיים האנטישמיים אסרו את פתיחת ה„חדרים“ בתקופת הקיץ.

בחוגים שונים ייחסו את גידולה והסתעפותה של רשת החינוך החרדי להתקרבות אגודת ישראל לחוגי השלטון, ולזכויות המיוחדות שניתנו כביכול לחינוך החרדי מטעם השלטונות. הנחה זו מופרכת אם נביא בחשבון כמה היתה „אגודת ישראל“ נאלצת להאבק על כל זכות קלה, ולא השיגה מה שהשיגה אלא אחרי מאמצים קשים וממושכים. לאמיתו של דבר, לא הראו השלטונות הפולניים „ידידות“ מיוחדת ל„חדר“ המסורתי. הם שאפו, ללא ספק, לפולוניזציה של כל תושבי המדינה, וה„חדר“ עמד לשטן בדרך זו. הגזירה על הצורך בתעודת השכלה למלמדים, התביעה להנהגת לימודי-חול במידה גדולה — מוכיחות כי השלטונות זממו לשנות את טבעו.

היכולת לפיתוח ולגידולו של ה„חדר“ הושגה במסירת הנפש הגדולה והעמל הרב של מרכז החינוך האגודאי שעמד על משמר תחינוך היהודי המסודתי.

מחוברתו של ד"ר ה. זיידמן על זכויות החינוך היהודי החרדי במסגרת התחיקה הפולנית, התקנות, ההוראות והחוגרים המרובים — משמשת עדות למאמצים העצומים, שהושקעו בכל ההישגים הנזכרים.

כמה מוסדות היו מסונפים למרכז החינוך האגודאי „חורב“ בוארשה?

בהקדמה של ר' אלכסנדר זושא פרידמן לחוברת של ד"ר ה. זיידמן אנו מוצאים מספרים אלה:

(1) „חורב“, וארשה — בפולין הקונגרסאית ובגליציה: 210 „חדרים“ ות"ת, ובהם — 35.000 תלמידים; 130 ישיבות גדולות וקטנות — ובהן 12.000 תלמידים.

(2) „חורב“ ווילנה (בווילנה התקיים מרכז-משנה של „חורב“) — 150 „חדרים“ ות"ת, ובהם 18.000 תלמידים.

(3) «ועד הישיבות» בוילנה — 78 ישיבות גדולות וקטנות, ובהן 6.000 תלמידים. לפי רשימה של «ג'וינט» משנת 1936 היו מספרי מוסדות החינוך הדתיים ותלמידיהם כדלקמן:

«חורב» (וארשה) — 177 מוסדות ובהם 27.605 תלמידים; ישיבות 103 ובהן 10.217 תלמידים.

«חורב» ווילנה — 190 מוסדות ובהם 21.518 תלמידים; «ועד הישיבות» — 64 ישיבות, ובהן 5.724 תלמידים.

אין סתירה גדולה בין המספרים האלה, אם נביא בחשבון שמספר מוסדות, בפרט בכיתות הגבוהות, נרשמו לעתים כישירות ולפיכך מספרים דומים נמסרו ב«אלמנך» של בתי-הספר בפולין. שם נמסר מספר ה«חדרים», המסונפים ל«חורב» (וארשה): — 344 (כולל חדרים, ת"ת וישיבות קטנות) ובהם — 44.200 תלמידים.

מכל האמור ניתן להסיק, כי מוסדות החינוך החרדים לנערים הקיפו כחמש מאות מוסדות, ובהם 70-80 אלף תלמידים.

בערים הגדולות נפתחו בתי-ספר פרטיים ביזמתם של הורים אמידים. כזה היה «דרכי נועם» בלודז, ובו — 600 תלמידים, ועוד חדרים כדוגמתו שהיו קיימים בווארשה, קרקא, לבוב וערים אחרות. תכנית הלימודים של «חדרים» פרטיים אלה לא נבדלה הרבה מזו של החדרים הרשמיים «יסודי התורה» של «אגודת ישראל». ההבדל היחידי היה בזה, ש«חדרים» פרטיים אלה היו מסודרים באופן מודרני לרווחה, והתלמידים והמורים היו מוכשרים יפה לתפקידם. הלימודים עמדו על רמה גבוהה יותר, ושכרם של המחנכים היה הגון, שכן שכר-הלימוד היה גבוה, מבחינת אידיאות היו כולם נוקקים לתכנית «חורב», והבסיס החוקי שלהם נסמך על הליגאליזציה שניתנה ל«חדרים» של «חורב».

דומים לאלה היו בתי הת"ת של הקהלה, שגדלו והתפתחו למוסדות מוכרים, כשגברה השפעת «אגודת ישראל» על כמה קהלות. בורשה ובלודז למדו בבתי הת"ת קרוב לשלשת אלפים ילד, בעיקר בני-עניים שהיו משלמים שכר-לימוד מועט, או בחנם.

היו עוד בתי-ספר ציבוריים — פילאנטרופיים, שקבוצות פרטיות היו מכלכלות אותם. מוסד כזה היה החדר «מחזיקי הדת» בלודז, שבו למדו כשש מאות ילד, ותכניתו היתה דומה לתכנית ה«חדר» של האגודה.

ארגון «חורב» היה מחזיק במספר קייטנות לילדים מחוסרי אמצעים. הקייטנה המרכזית היתה בדלוגושאדלה ליד לומזה והיו מתארחים בה בכל קיץ כחמש מאות ילד. הקייטנות היו נתמכות על ידי הקצבות מן הקהלות, משלטונות בתי הספר ומ«ג'וינט». ליד הקייטנה הנ"ל הוקם שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה סנטוריום לילדים חלשים על שם ד"ר נתן בירנבוים, שהיה פתוח כל ימות השנה.

מרכז "חורב" הוציא חוברות תעמולה וכתבים פדגוגיים על נושאים אלה: (1) מטרות ארגון בתי הספר החרדים "חורב" ותפקידיהם; (2) תכנית ללימודי חוץ בבתי הספר הדתיים הפרטיים; (3) כיצד יחנך יהודי את בנו; (4) "כסף מזוקק" (ספר לימוד לידיעת כללי התלמוד ויסודות הפלפול); (5) הצעת-תכנית בשביל מוסדות החינוך הדתיים; (6) חוברת תהד"ר הלל זיידמן "מערכת בתי-הספר הדתיים היהודיים במסגרת התחיקה הפולנית" (מורה-דרך משפטי בשביל ה"חדרים" וב"ס "בית יעקב"). מרכז "חורב" השתמש גם בהוראות פדגוגיות, שפורסמו בהכפלה ונפוצו בין המחנכים ובין עסקני החינוך.

הספרות החינוכית של "אגודת ישראל" לא הצטמצמה, בפרסומים הנזכרים בלבד. בעיית החינוך להלכה ולמעשה תפסה מקום רחב בראש בעתונות ובכתבי-העת של ה"אגודה". בשבועון "דרכנו" שהופיע בוארשה משנת 1932 עד 1937, בטאונה של האגודה בפולין בעריכתם של אלכסנדר זושא פרידמן ואלימלך שטייאר, נדפס מוסף של כמה עמודים בשם "חורב", מוקדש לרשת החינוך החרדי, ב"ארטאדאכסישע יוגענד-בלעטער". כבטאונה של "צעירי אגודת ישראל" בעריכת אברהם מאיר קראנקארד, הוקצה מדור מיוחד לחינוך. גם "דאס אידישע טאגעבלאט", העתון היומי של "אגודת ישראל" בפולין הקדיש לבעיות החינוך מקום יותר רחב משאר זעתונים היומיים באידיש, שהופיעו בפולין.

עובדה אופיינית היא, שאף על פי ש"החדרים" החרדיים נתקיימו ונתפשטו בפולין בזכותה של "אגודת ישראל", ובאופן רשמי היו כפופים ברובם לסניפים המקומיים של האגודה, לא היה ב"חדרים" גופא שום סימן וזכר למפלגתיות. כשהחליטו "צעירי אגודת ישראל" לייסד קבוצות נוער מתלמידי ה"חדרים" הבוגרים, בשם "פרחי אגודת ישראל", עורר הרעיון סערת מחאות בחוגי המחנכים של "אגודת ישראל". אבי הרעיון לייסוד קבוצות אלה היה הרצון להרחיק את הנוער הדתי מן הבחור המופקר, שהיה עלול להשפיע לרעה בשעות הערב, בשבתות ובימים טובים, כשהנערים היו נמצאים מחוץ לכותלי ה"חדר". הצעירים היו מספרים על מקרים שתלמידי ה"חדרים" הולכים בשבתות למועדונים של הארגונים החופשיים. גם מבחינת ההמשך של התנועה בדורות הבאים היה רעיון "פרחי אגודת ישראל" חשוב מאוד לאגודה. אף על פי כן התנגדו בכל תוקף עסקני החינוך של האגודה, וביניהם גם אנשי מפלגה מסורים ונאמנים, לארגון מדיני מפלגתי של הנוער המתלמד ב"חדרים". — אין לך — היו אומרים — מטרה רצויה שתהא שקולה כנגד תלמוד תורה.

אחרי רוב דברים ושקלא וטריא ניסדו לבסוף קבוצות "פרחי אגודת ישראל", אבל רק לאחר שמנהיגי הנוער האגודאי עיבדו לקבוצות האלה תכנית חינוכית שהיתה מפלגתית במקצת. תנועת "פרחי אגודת ישראל" לא נהיתה מעולם לתנועה גדולה, — כפי שהיתה יכולה להיות, מפני התנגדותם של המלמדים ועסקני החינוך למשיכת נערים למפלגה.

מרכז „חורב“ בוילנה.

מרכז „חורב“ בוילנה היה דומה בפעולותיו למרכז בוורשה, אלא שהיה קשור ב„ועד הישיבות“ — מוסד מיוחד שהיה מאחד את הישיבות השונות שבנפות הספר המזרחיות בלבד. המרכז שבוורשה היה מייצג את כלם כלפי המדינה, אך ה„חורב“ הווילנאי הצטיין בפעולתו האירגונית והכספית משום שהמצב החמרי של האוכלוסיה היהודית היה הרבה יותר קשה בנפות-הספר המזרחיות.

בראש „חורב“ בוילנה עמד הרב הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי, וראשי הישיבות הגדולות בליטא (הפולנית) היו המנהלים ב„ועד הישיבות“.

שלושה חדשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה — בתרצ"ט — כינס מרכז „חורב“ הווילנאי ועידה של כל בתי-הספר ועסקני החינוך שלה, בוילנה. בדו"ח הקצר על ועידה זו בכה"ע הרבני „פרדס“, מחודש תשרי ת"ש „בו“ בחודש שהתלקחה המלחמה בפולין, נאמר:

„ביום ב' בערב נפתחה הישיבה הראשונה של ועידת מרכז „חורב“ על ידי הרב מישקובסקי. הרב טראפ מרצה על חשיבות החברה „חורב“, המרכז את כל החדרים, בתי ת"ת ובתי-ספר החדדים בליטא הפולנית ובשאר מחוזות הגבול (היינו: בנפות הספר). נאום עז נשא הרב אלחנן ואסרמן, שדרש להציל את הילדים והציע שרבנים יבקרו בעיירות ובערים ליסד בתי ת"ת וחדרים.

דו"ח על פעולות המרכז מסר הרב מיכאל כ"ץ. ב„חורב“ מרוכזים 147 בתי-ספר, בהם עשרים אלף תלמיד ותשע מאות מורים. בגרודנו קיים סמינר למחנכים אשר כבר הוציא מאתים מורים. ל„חורב“ נוספו 18 בנינים חדשים, שלושים בנינים תוקנו, 88 „חדרים“ קיבלו תמיכה.

בשם מרכז „חורב“ וורשה ברך הרב שמואל שדרוביצקי, ואחר כך הרצה הרב אלחנן סרוצקין.

דו"ח זה הוא מן התעודות האחרונות על עבודת החינוך של „אגודת ישראל“ לפני השואה.

מרכז „חורב“ בוורשה היה כפוף ל„מועצת גדולי התורה“ של „אגודת ישראל“ בפולין, אבל היה לו גם ועד מצומצם יותר, שחבריו היו: (1) הרב יעקב מאיר בידרמאן (חבר ועד הרבנים בוורשה); (2) משה לערנער (סגן נשיא הקהילה היהודית בוורשה); (3) משולם קאמינר (פרנס של קהילת וורשה); (4) יצחק ראויטש (נציג „צעירי אגודת ישראל“); (5) מאיר אלטר (נציג „פועלי אגודת ישראל“); (6) והרב שמואל דוד לאסקי (הרב מסומפולנה — ולאחרונה מורה-הוראה בלודז).